

संस्कृत भारती

अक्षरम्, ८ उपमार्गः, २ घट्टः गिरिनगरम्, बेङ्गलूरु - ५६० ०८५.

पत्रालयद्वारा संस्कृतम्

संस्कृतम् संस्कृतम् संस्कृतम् संस्कृतम् संस्कृतम्

KOVIDA -1

ॐ

॥ जयतु भारतम् - जयतु भारती ॥

संस्कृतभारती

पत्रालयद्वारा संस्कृतम्

SANSKRIT THROUGH CORRESPONDENCE

Aksharam, 8th Cross, II Phase, Girinagar, Bangalore-560 085

कोविदः

प्रथमः पाठः

॥ आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः ॥

May good thoughts come to us from all sides.

-ऋग्वेदः

प्रिय बन्धो,

सादरं वन्दनानि । पत्रालयद्वारा संस्कृतशिक्षणं प्राप्तुं भवन्तः उत्सुकाः इति अभिनन्दामः । संस्कृतभाषा मधुरा, सरला इति पुनर्वक्तव्यं नास्ति । प्रतिदिनं भाषाभ्यासं भवन्तः कुर्वन्तु । संस्कृतपुस्तकानि, रामायणं, महाभारतम् - इत्यादिकं पठितुं प्रयत्नं च कुर्वन्तु । भाषासिद्धिः भवतां भवतु इति आशास्महे ॥

१. सुभाषितानि

१. आत्मार्थं जीवलोकेऽस्मिन् को न जीवति मानवः ।

परं परोपकारार्थं यो जीवति स जीवति ॥

पदविभागः - आत्मार्थं, जीवलोके, अस्मिन्, कः, न, जीवति, मानवः, परं, परोपकारार्थं, यः, जीवति, सः, जीवति ।

अन्वयः - अस्मिन् जीवलोके आत्मार्थं कः मानवः न जीवति ? परं यः परोपकारार्थं जीवति सः जीवति ।

अन्वयार्थः - अस्मिन् = एतस्मिन्, जीवलोके = प्रपञ्चे, आत्मार्थम् = आत्मनः निमित्तं, कः मानवः = को वा मनुष्यः, न जीवति ? = जीवनं न करोति ? परं = किन्तु, यः = यः मनुष्यः, परोपकारार्थम् = अन्येषाम् उपकारार्थं, जीवति = जीवनं करोति, सः = सः मनुष्यः, जीवति = (वस्तुतः) जीवनं करोति ।

तात्पर्यम् - प्रपञ्चे विद्यमानाः सर्वे अपि मनुष्याः स्वहितं, स्वसुखं च सम्पादयन्ति । अतः आत्मनः निमित्तं सर्वः अपि जनः जीवति एव । परन्तु ये जनाः अन्येषां हितम्, अन्येषां सुखं च कामयमानाः तदर्थं जीवन्ति तेषां जीवनमेव सार्थकं जीवनम् ! धन्यं जीवनम् ! परोपकाररहितं जीवनं तु निरर्थकमेव ॥

२. पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः

स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः ।

नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहाः

परोपकाराय सतां विभूतयः ॥

पदविभागः - पिबन्ति, नद्यः, स्वयम्, एव, न, अम्भः, स्वयं, न, खादन्ति, फलानि, वृक्षाः, न, अदन्ति, सस्यं, खलु, वारिवाहाः, परोपकाराय, सतां, विभूतयः ॥

अन्वयः - नद्यः स्वयम् एव अम्भः न पिबन्ति । वृक्षाः स्वयं फलानि न खादन्ति । वारिवाहाः सस्यं न अदन्ति खलु । सतां विभूतयः परोपकाराय ।

अन्वयार्थः - नद्यः = सरितः, स्वयम् एव = स्वतः, अम्भः = जलं, न पिबन्ति । वृक्षाः = तरवः, स्वयम् = स्वतः, फलानि, न खादन्ति । वारिवाहाः = मेघाः, सस्यं, न अदन्ति = न खादन्ति खलु । सतां = सत्पुरुषाणां, विभूतयः = सम्पत्तयः, परोपकाराय = परोपकारार्थं (भवन्ति)

(सूचना - येषां शब्दानाम् अर्थः अत्यन्तं सरलः अस्ति तेषां शब्दानाम् अर्थः अन्वयार्थे न लिख्यते ।)

तात्पर्यम् - नदीषु जलं भवति । परन्तु नद्यः स्वयमेव तत् जलं कदापि न पिबन्ति । वृक्षेषु फलानि भवन्ति । ते वृक्षाः अपि स्वयमेव तानि फलानि कदापि न खादन्ति । जलवर्षणेन सस्यानि यथा सम्यक् प्रवृद्धानि भवेयुः तथा कुर्वन्ति मेघाः । परन्तु ते स्वेन वर्धितानि सस्यानि स्वयमेव न खादन्ति । एवमेव सज्जनाः स्वसमीपे विद्यमानानां सम्पत्तीनाम् उपयोगं स्वयं न कुर्वन्ति । अपि तु परोपकारार्थमेव तासां विनियोगं कुर्वन्ति ।

२. काव्यकथा

पूर्वपाठेषु पञ्चानां महाकाव्यानां मध्ये रघुवंशस्य, शिशुपालवधस्य, किरातार्जुनीयस्य च कथा ज्ञाता । 'कोविद'पाठेषु 'कुमारसम्भव'महाकाव्यस्य 'नैषधीयचरित'महाकाव्यस्य च कथां प्रदर्शयामः । सङ्ग्रहरूपेण अत्र कथा दीयते । विस्तरेण कथां पठितुं भवन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तु ।

कुमारसम्भवम्

कुमारसम्भव-महाकाव्यं कालिदासेन विरचितम् । अस्मिन् महाकाव्ये १७ सर्गाः सन्ति । लोककण्टकस्य तारकासुरस्य संहाराय शिवपार्वत्योः विवाहः, कुमारजननम्, तारकासुरस्य वधः- एते विषयाः अत्र उपवर्णिताः ॥

हिमालयः पर्वतानां राजा । सः उत्तरभागे भूम्याः मानदण्डः इव शोभते । अनेकानि रत्नानि, ओषध्यः च तत्र सन्ति । महापर्वते अलङ्कारवस्तूनि सम्भवन्ति । देवताः तैः वस्तुभिः एव शरीरम् अलङ्कुर्वन्ति । हिमालयस्य सरोवरेषु मनोहराणि पद्मानि भवन्ति । सप्तर्षयः स्वयम् आगत्य पूजायै तानि नयन्ति ।

माननीया मेनादेवी हिमालयस्य धर्मपत्नी । मैनाकः पुत्रः । जगन्माता पार्वती पुत्री । पूर्वजन्मनि पार्वती सतीदेवी आसीत् । सा दक्षब्रह्मणः कुमारी । दक्षः कदाचित् यागम् एकम् अनुष्ठितवान् । तस्मिन् समये सः सतीदेव्याः पतिम् ईश्वरं निन्दितवान् । निन्दाम् असहमाना सतीदेवी होमाग्नौ स्वशरीरम् एव समर्पितवती । सा एव अपरजन्मनि हिमालयस्य पुत्री सञ्जाता । इमां पुत्रीं प्राप्तवान् हिमवान् निश्चयेन भाग्यवान् एव ।

बाल्ये पार्वत्याः विद्याभ्यासः निमित्तमात्रम् आसीत् । पूर्वजन्मनि ज्ञातान् विषयान् स्वयम् एव सा स्मृतवती । कालक्रमेण यौवनं प्राप्तवती । तस्याः सौन्दर्यं लोकमोहकम् अनुपमं च आसीत् ।

एकदा नारदमहर्षिः तत्र आगत्य 'इयं पार्वती हरस्य अर्धाङ्गिनी भविष्यति' इति उक्तवान् । तत् वचनं श्रुत्वा पर्वतराजः हराय स्वपुत्रीं दातुं मनसि सङ्कल्पितवान् । किन्तु सतीदेव्याः विरहेण विरक्तः हरः अरण्ये कुत्रापि तपोमग्नः आसीत् । पर्वतराजः शिवस्य सेवार्थं पार्वतीं नियोजितवान् । ईश्वरः तु पार्वतीं दृष्ट्वा अपि निर्विकारः स्थिरचित्तः च आसीत् । तस्मिन् एव समये दुष्टः राक्षसाधमः तारकः लोकत्रयम् अपि पीडयति स्म । इन्द्रादिदेवताः तस्मात् भीताः । प्रपञ्चं रक्षितुम् असमर्थाः च आसन् । देवताः एव तारकस्य सेवकाः अभवन् । देवाः दुःखिताः सर्वे ब्रह्मलोकम् अगच्छन् । तत्र भक्त्या ब्रह्मदेवस्य स्तुतिम् अकुर्वन् । ततः बृहस्पतिः देवाचार्यः देवतानां दुरवस्थाम् वर्णयित्वा— “अहङ्कारी तारकः लोकान् पीडयति । तारकासुरं संहर्तुं सर्वे असमर्थाः । तं हत्वा लोकम् उद्धृतुं भवन्तः एव समर्थाः” इति अवदत् । ब्रह्मदेवः— ‘अहमेव पूर्वं वरं दत्त्वा तारकासुरम् अनुगृहीतवान् । अतः मया तस्य वधः न कर्तव्यः । शिवपार्वत्योः पुत्रः एव तं हन्तुं समर्थः । अतः यूयम् तपोमग्नस्य ईश्वरस्य चित्तम् उमादेव्याः सौन्दर्येण आकृष्टं प्रयत्नं कुरुत’ इति उक्तवान् । ईश्वरस्य चित्तम् आकृष्टं मन्मथः एव समर्थः इति इन्द्रः मन्मथं स्मृतवान् ।

३. श्लोकेषु अन्वयक्रमः

संस्कृतसाहित्ये श्लोकाः अधिकाः सन्ति । अतः श्लोकेषु ‘अन्वयक्रमः’ अवश्यं ज्ञातव्यः । अन्वयस्य लेखने सामान्यं क्रमं भवन्तः जानन्ति । ‘परिचय’पाठेषु ‘शिक्षा’पाठेषु च आङ्ग्लभाषायाम् अन्वयरचनाक्रमः प्रदर्शितः । सम्प्रति ‘कोविद’पाठेषु संस्कृते ‘अन्वयक्रमं’ प्रदर्शयामः । यत्र किञ्चित् विशेषः तत्र आङ्ग्लभाषायामपि विवरणं भविष्यति ।

‘रघुवंशं’ महाकविना कालिदासेन विरचितं महाकाव्यम् । तत्र द्वितीयसर्गे दिलीपस्य कथा अस्ति । तां कथां स्वीकृत्य ‘रघुवंशस्य’ पद्यानाम् ‘अन्वयक्रमं’ दर्शयामः ।

दिलीपः रघुवंशस्य चक्रेऽवरः । तस्य पत्नी सुदक्षिणा । तयोः सन्तानो नासीत् । वसिष्ठाचार्यस्य निर्देशम् अनुसृत्य तौ नन्दिन्याः धेन्वाः सेवां कृतवन्तौ । स एव कथाभागः अत्र स्वीकृतः ।

१. अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥

पदविभागः

अथ, प्रजानाम्, अधिपः, प्रभाते, जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्, वनाय, पीतप्रतिबद्धवत्साम्, यशोधनः, धेनुम्, ऋषेः, मुमोच ।

अन्वयार्थः

अथ = Afterwords, प्रभाते = at the day break, जायाप्रति... माल्याम् = with fragrant substance and flowers offered by the wife Sudakshina, पीतप्रति..... वत्साम् = with a calf tied after drinking the milk, ऋषेः धेनुम् = the cow of the sage, यशोधनः = (one) who has wealth in the form of renown, प्रजानाम् अधिपः = the king (the head of the people) Dilipa, वनाय मुमोच = set free (the cow) to the forest.

तात्पर्यम्

वसिष्ठः नन्दिनीधेनोः सेवां कर्तुम् उक्तवान् । ततः प्रातःकाले पत्नी सुदक्षिणा नन्दिनीं गन्धेन पुष्पैः च अपूजयत् । नन्दिन्याः वत्सः क्षीरं च अपिबत् । तं वत्सं बद्ध्वा राजा दिलीपः धेनुं चरणार्थम् अरण्याय विमुक्तवान् ।

अन्वयरचना

अथ - अनन्तरम्

मुमोच - विमुक्तवान् - क्रियापदम्

कः मुमोच ? - अधिपः - कर्तृपदम्

कासाम् अधिपः ? - प्रजानाम्

पुनः कीदृशः ? - यशोधनः

कां मुमोच ? - धेनुम्
 कस्य धेनुम् ? - ऋषेः
 कीदृशीं धेनुम् ? - पीतप्रतिबद्धवत्साम्
 पुनः कीदृशीम् ? जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्
 कदा मुमोच ? - प्रभाते
 किमर्थं मुमोच ? - वनाय (वनं गन्तुम्)

Note

Word order in general was taught in the शिक्षा lessons. Now, in the following lessons, are taught (word) ending, gender, case ending and number of the words of the stanzas also.

Ending (अन्तः) - The letter which comes at the end of a word is its (word's) ending.

eg.- राम - राम्+अ - अकारान्तः = ending in 'अ'
 रमा - रम्+आ - आकारान्तः = ending in 'आ'
 हरि - हरि+इ - इकारान्तः = ending in 'इ'

'अ', 'आ', 'इ' indicate the particular ending of the word.

Gender (लिङ्गम्) - The gender of word is indicated by Mas., Fem. and Neu. If the word is same in all the three genders, it is indicated by 'त्रिलिङ्गक.'

Case ending (विभक्तिः) - As we know there are seven case-endings. They are indicated by Nom, Acc, Ins., Dat., Abl., Gen., Loc., and Voc.

Number (वचनम्) - The three numbers are indicated by Sing., Du. and Pl. If a word has invariable number i.e. if it is not declined in any other number except that, is indicated by the word 'नित्यम्' in brackets (नित्यम्).

Verbs (क्रियापदानि) - The root, the time (tense-past, present and future) and the mood (imperative) and the sense of causal form of a verb are noted Parasmaipada, Atmanepada or Ubhayapada to which the verb belongs, is denoted respectively by Par., Atm., and Ubh. Later, the person and number are also mentioned.

eg - पचति - पच् par., pres., III per., sing.
 अपचम् - पच् par., pas., I per., sing.
 सहध्वे - सह Atm., pres., II per., pl.

Compound (समासः) - If in a stanza compound words occur, they are dissolved and their names are given. In the following lessons more about compounds is known.

eg. - कुष्णार्जुनौ - कृष्णश्च अर्जुनश्च - Dvandva compound.

Indeclinable (अव्ययम्) - Indeclinables are indicated by "Ind". The indeclinables ending in the affix 'क्त्वा' is indicated by "Ind (affix)".

eg.- च - Ind.
 प्रणम्य - Ind (affix)

In the stanza cited for अन्वयक्रम word analysis is as follows -

1. Indeclinable.
2. The word 'प्रजा' ending in 'आ' fem., gen., pl.
3. The word 'अधिप' ending in 'अ' mas., nom., sing.
4. The word 'प्रभात' ending in 'अ' neu., loc., sing.
5. The word 'जाया....माल्या', ending in 'आ' fem., Acc., sing.
6. The word 'वन' ending in 'अ' neu., dat., sing.
7. The word पीत....वत्सा ending in 'आ' fem., Acc., sing.
8. The word यशोधन ending in 'अ', mas., nom., sing.
9. The word धेनु, ending in 'उ', fem., acc., sing.
10. The word ऋषि ending in 'इ' mas., gen., sing.
11. The verb root मुच्, ubh., past., 3rd per., sing.

समासः

गन्धं च माल्यं च - गन्धमाल्ये - Dvandva Comp.

जायया प्रतिग्राहिणे गन्धमाल्ये यया सा, ताम् - Bahuvrihi Comp.

पूर्वं पीतः पश्चात् प्रतिबद्धः पीतप्रतिबद्धः - Tatpurusha Comp.

पीतप्रतिबद्धो वत्सो यस्याः सा, ताम् - Bahuvrihi Comp.

यशः धनं यस्य सः यशोधनः - Bahuvrihi Comp.

४. विशेषविषयाः

अ. तद्धितान्ताः

Observe the following sentences -

1. वासुदेवः अर्जुनेन सह इन्द्रप्रस्थम् आगच्छति ।
The son of Vasudeva (Krishna) comes to Indraprastha with Arjuna.
2. दाशरथिः श्रीरामः कस्य न प्रियः ?
To whom is not Rama the son of Dasharatha lovable?
3. वैनतेयः पक्षिराजः ।
The son of Vinatha (Garuda) is the king of birds.
4. गार्गी याज्ञवल्क्यस्य पत्नी ।
Gargi of Garga lineage is the wife of Yagnavalkya.
5. पार्वती लोकमाता ।
Uma the daughter of Parvata is the Mother of Universe.

In the above sentences वासुदेव is one word for "Vasudeva's son" पार्वती is one word for "Parvata's daughter." These words are called तद्धितान्त words.

Taddhitas

We know the affixes enjoined after the verbroot- for eg. पठित्वा, पठितुम्, पठितव्य etc. are formed by adding different affixes

to the verbroot पठ्. The affixes like त्वा, तुम्, त्व्य are called कृत्प्रत्यय. These come after the verbroot. Likewise certain affixes come after nominal stems. They are known as Taddhita affixes. Thus while कृत् affixes are ordained after verbroots, the तद्धित affixes after nominal stems.

These Taddhitas are employed in different senses. For eg.- पौत्रः = पुत्रस्य पुत्रः (Son's son). Here Taddhita affix (अ) added to the nominal stem पुत्र making it पौत्रः । This sense may be conveyed by employing a sentence पुत्रस्य अपत्यं पुमान्, अपत्यं = offspring. The word पुमान् is inserted to show it is a male offspring. Similarly the word पार्वती can be put in the form of a sentence as पर्वतस्य अपत्यं स्त्री (अपत्यं स्त्री = Female offspring)

The Taddhita affix is employed in various senses. But in this lesson let us know the अपत्यार्थकतद्धित (The affixes which mean offspring of)

1. Adding affix अ these words are formed -
eg. - वसुदेवस्य अपत्यं पुमान् = वासुदेवः (Son of Vasudeva)
Similarly-
पराशरस्य अपत्यं पुमान् = पराशरः
रघोः अपत्यं पुमान् = राघवः
भृगोः अपत्यं पुमान् = भार्गवः
कुरोः अपत्यं पुमान् = कौरवः
शकुन्तलायाः अपत्यं पुमान् = शाकुन्तलः
पृथायाः अपत्यं पुमान् = पार्थः
2. The affix 'इ' is added to some words.
eg. - दशरथस्य अपत्यं पुमान् = दाशरथिः Similarly- सत्यकः > सात्यकिः, द्रोणः > द्रौणिः, दुष्यन्तः > दौष्यन्तिः, वरुणः > वारुणिः, वाल्मीकिः > वाल्मीकिः

This two affixes (अ, इ) are used to express the descendant of family or belonging to the gotra (dynasty.)

eg.- राघोः गोत्रापत्यं पुमान् = राघवः (रामः) (Here राघव means = one who belongs रघु dynasty.)

Similarly शूरस्य गोत्रापत्यं पुमान् = शौरिः (कृष्णः)

3. The affix एय is added to the word of feminine gender.

eg.- विनतायाः अपत्यं पुमान् = वैनतेयः

In the same way - गङ्गा > गङ्गायः, अञ्जना > आञ्जनेयः

राधा > राधेयः, कुन्ती > कौन्तेयः

4. The affix ई is added to express the meaning "the daughter of" उदा- पर्वतस्य अपत्यं स्त्री = पार्वती

Like this - जनकः > जानकी, द्रुपदः > द्रौपदी

This affix is added to express "Belonging to the gotra" also.

उदा- गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री = गार्गी

There are some other Taddhita affixes to give same meaning (which you need not study in detail)

eg.- भ्रातुः अपत्यं पुमान् = भ्रातृव्यः (Brother's son)

स्वसुः अपत्यं पुमान् = स्वस्रीयः (Sister's son)

पितृष्वसुः अपत्यं पुमान् = पैतृष्वस्रीयः (Son of Paternal aunt)

दुहितुः अपत्यं पुमान् = दौहित्रः (Daughter's son)

Note

- a) You need not be particular about the affixes. You have to know only readymade forms and their explanations.
- b) As these affixes are not common to all words you do not try to coin new words adding these affixes.

- c) In all the above examples (except one or two) first vowels of the words have undergone some change. i.e. वृद्धि. Observe it.

आ. समासः

Observe the word 'अगजाननपद्मार्कम्'

It is one word. Actually, it is formed of four words. अगजा - आनन - पद्म - अर्क । Such words are abundantly found in Samskrit. These are "Compound words" or "Samasas." Many words are syntactically combined to form one word of samastapada.

Observe the following examples-

- 1) दशरथ + पुत्रः = दशरथपुत्रः - Dasharatha's son.
- 2) नील + मेघः = नीलमेघः - Black cloud.
- 3) पञ्च + पाण्डवाः = पञ्चपाण्डवाः - The five Pandavas.
- 4) रामः + लक्ष्मणः = रामलक्ष्मणौ - Rama and Lakshmana.
- 5) पुस्तक + हस्त = पुस्तकहस्तः - A person with the book in his hand.
- 6) उप + वृक्ष = उपवृक्षम् - Near the tree.

'दशरथपुत्र' is a compound word. It means Dasharatha's son and in a sentence in Samskrit it is stated as दशरथस्य पुत्रः । The sentence is known by the name विग्रहवाक्य । That is the sentence which describes the sense of the Compound is विग्रहवाक्य ।

Examples -

1) दशरथपुत्रः	-	दशरथस्य पुत्रः
2) नीलमेघः	-	नीलश्च असौ मेघश्च
3) पञ्चपाण्डवाः	-	पञ्च च ते पाण्डवाश्च
4) रामलक्ष्मणौ	-	रामश्च लक्ष्मणश्च
5) पुस्तकहस्तः	-	पुस्तकं हस्ते यस्य सः
6) उपवृक्षम्	-	वृक्षस्य समीपे ।

Pay particular attention to the compound words while reading Samskrit words. Try to dissolve them in accordance with the meaning.

५. संस्कृतसाहित्यपरिचयः

नाटकम्

काव्यं द्विविधं - श्रव्यं दृश्यं चेति । रघुवंशादीनि श्रव्यकाव्यानि । शाकुन्तलादीनि दृश्यकाव्यानि । दृश्यकाव्यानां रूपकम् इति नाम । रङ्गे नटैः नटीभिश्च यत् प्रयुज्यते तत् रूपकम् । रूपके दश भेदाः सन्ति । ते - नाटकम्, प्रकरणम्, भाणः, प्रहसनम्, डिमः, व्यायोगः, समवाकारः, वीथी, अङ्कः, ईहामृगः इति । नायकस्वभावभेदेन, वस्तुभेदेन, रसभेदेन, अङ्गसङ्ख्याभेदेन च एतेषां रूपकाणां भेदः । किन्तु अधुना व्यवहारे सर्वाणि रूपकाणि “नाटकानि” इत्येव कथ्यन्ते ।

“नाट्यशास्त्रम्” इति एकः प्राचीनग्रन्थः द्विसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वमेव भरताचार्येण कृतः अस्ति । तस्मिन् ग्रन्थे सः नाट्यस्वरूपं नाटकलक्षणं च सम्यक् उक्तवान् । धनञ्जयः नाम पण्डितः “दशरूपकम्” इति ग्रन्थं विलिख्य रूपकाणां परिचयं कारितवान् ।

प्रथमं कविना गद्यपद्युक्तः, सम्भाषणात्मकः, अभिनययोग्यः कश्चन ग्रन्थः लिख्यते । तत्रत्या कथा रामायणादिषु प्रसिद्धा वा भवेत्, कविकल्पिता वा भवेत् । सः ग्रन्थः नटैः रङ्गे अभिनीयते । एषः अभिनयः ‘प्रयोगः’ इति कथ्यते । सहृदयाः सामाजिकाः तं दृष्ट्वा आनन्दमनुभवन्ति । नाटके चतुर्विधाः अभिनयाः भवन्ति । आङ्गिकः, वाचिकः, आहार्यकः, सात्त्विकः इति । हस्तपादनेत्रादिभिः यः अभिनयः क्रियते सः आङ्गिकः । भाषणं वाचिकः । वेषभूषणादिकम् आहार्यकम् । गात्रकम्पनम्, स्वेदः इत्यादयः सात्त्विकाभिनयाः । एतादृशैः अभिनयैः नटाः प्रेक्षकेषु नव रसान् उत्पादयन्ति ।

संस्कृतनाटकेषु प्रथमम् एकं मङ्गलपद्यं भवति । “नान्दी” इति तस्य नाम । तदनन्तरं सूत्रधारः प्रविशति । सः नाटके अभिनेष्यमाणायाः कथायाः सूचनां ददाति । तदनन्तरं नाटकस्य प्रारम्भः भवति । संस्कृतनाटके उत्तमजनाः संस्कृतं,

नीचजनाः स्त्रियः च प्राकृतं भाषन्ते । रङ्गे जलपानम्, भोजनम्, अग्निः, युद्धम् इत्यादिकं न दर्शनीयम् इति नियमः अस्ति । नाटकस्य अन्ते एकः श्लोकः भवति । बहुशः नायकः एव इमं श्लोकं पठति । अस्मिन् श्लोके “लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु” इत्येतादृशम् अर्थपूर्णं मङ्गलाशंसनं भवति । अस्य श्लोकस्य ‘भरतवाक्यम्’ इति नाम ।

नाटकं सङ्गीतेन युक्तम् । “गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं सङ्गीतमुच्यते” । एभिः त्रिभिः युक्तं नाटकं बहु जनप्रियम् अभवत् । ‘काव्येषु नाटकं रम्यम्’ इत्युक्तिः प्रसिद्धा । यद्यपि “लोको भिन्नरुचिः”, तथापि नाटकं तान् सर्वान् समाराधयति (सन्तोषयति) । संस्कृतसाहित्ये भासः, कालिदासः, शूद्रकः, हर्षः, भवभूतिः इत्यादयः प्रसिद्धाः कवयः नाटकानि रचितवन्तः ।

उदाहरणरूपेण अधः कश्चन नाटकभागः दत्तः अस्ति । एषः भागः कालिदासविरचितात् ‘अभिज्ञानशाकुन्तल’नामकात् नाटकात् उद्धृतः ।

दुष्यन्तः- अयि भो महर्षिपुत्र ! किमिति आश्रमविरुद्धम् आचरति भवान् ?

(O son of some great sage ! Why do you act opposed to hermitage ?)

तापसी - भद्रमुख । न खलु अयम् ऋषिकुमारः ।

(Good Sir! He is not the son of a sage)

राजा - (बालकम् उपलालयन्) अथ कोऽस्य व्यपदेशः ?

(Fondling the boy) Then what is his family ?)

तापसी - पुरुवंशः । (The family of Puru)

राजा - (आत्मगतम्) कथम् एकान्वयो नाम ! (प्रकाशम्) न पुनरात्मगत्या मानुषाणाम् एषः विषयः ।

(To himself) He belongs to the same family as mine. (Aloud) But this place is inaccessible to mortals by their own power.)

तापसी - यथा भद्रमुखो भणति । अप्सरःसम्बन्धेन अस्य जननी अत्र देवगुरोः तपोवने प्रसूता ।

(As the good sir says. But because of her relationship with nymph his mother brought him forth in the pious grove of the father of god.)

राजा - (आत्मगतम्) हन्त ! द्वितीयमिदम् आशाजननम् । (प्रकाशम्) अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ?

(To himself) Ah! This is the second ground of hope.
(Aloud) What is the name of the pious king who's wife is the lady?)

तापसी - कः तस्य धर्मदारपरित्यागिनः नाम सङ्कीर्तयितुं चिन्तयति ?

(Who would think of speaking his name who rejected his lawful wife.)

राजा - (स्वगतम्) इयं खलु कथा मामेव लक्ष्मीकरोति !

(To himself) This story really points out at me alone.)

द्वितीया (प्रविश्य, मृण्मयूरहस्ता) सर्वदमन ! शकुन्तलावर्ण्यं प्रेक्षस्व ।

तापसी - (Entering, with a clay peacock in her hand)

Sarvadaman! Look at the beauty of the bird.)

बालः - कुत्र वा मम माता ? (Where is my mother ?)

उभे - नामसादृश्येन वञ्चितो मातृवत्सलः ।

(This child fond of his mother deceived by the similarity to her name.)

राजा - (आत्मगतम्) किं वा शकुन्तलेति अस्य मातुराख्या ? सन्ति वा पुनः नामधेयसादृश्यानि ।

(To himself) What! His mother's name is Shakunthala ? But names are alike.)

प्रथमा - (विलोक्य सोद्वेगम्) रक्षाकरण्डकम् अस्य मणिबन्धे न दृश्यते ।

(Looking with alarm) Oh the amulet is not on his wrist.)

राजा - अलमलमावेगेन । ननु इदम् अस्य सिंहशावविमर्दात् परिभ्रष्टम् ।
(आदातुम् इच्छति)

Do not get alarmed. It was dropped while he was struggling with the lion's cub. (Desires to pick up)

अभे - मा खलु इदम् अवलम्ब्य । कथम् ! गृहीतम् अनेन ।

(Do not take it. How he has already picked it up!)

राजा - किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः ? (Why am I forbidden ?)

प्रथमा - शृणोतु महाराजः । एषा अपराजिता नाम ओषधिः अस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता । एतां किल मातापितरौ आत्मानं च वर्जयित्वा अपरः भूमिपतितां न गृह्णाति ।

(Listen your Majesty. This is herb Aparajita, given at his birthrites by the holy Maricha. They say, that in case it fell to the earth, no one but the parents or the boy himself may touch it.)

राजा - अथ गृह्णाति ? (If takes ?)

प्रथमा - ततः तं सर्पो भूत्वा दशति ।

(It becomes a snake and bites him.)

राजा - कदाचिदस्याः विक्रिया प्रत्यक्षीकृता ?

(Did you ever see it thus transformed ?)

उभे - अनेकशः । (Several times.)

राजा - (सहर्षम् आत्मगतम्) कथंभिव सम्पूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि ।
(with joy, to himself) Why then do I not welcome my hope fulfilled at last.)

द्वितीया - सुव्रते ! एहि । इमं वृत्तान्तं शकुन्तलायै निवेद्यावः ।

(Suvrata! Come let us carry the news to Shakuntala.)

ॐ

संस्कृतभारती

पत्रालयद्वारा संस्कृतम्

कोविदः

प्रथमः पाठः

प्रश्नाः

1. Write five sentences in Samskrit on each of the following.

१) देशभक्तिः २) चित्रमन्दिरम् ३) देवपूजा ४) महाभारतम्
५) हिमालयः ।

2. Write the prose order meaning and the summary of the following verse.

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।
विभाति कायः खलु सज्जनानां परोपकारेण न चन्दनेन ॥

3. Translate into Samskrit :-

Science is indispensable to the world. It has been beneficial to the life. Radio, Aeroplane, Television etc. are contributed by the science. It does not mean that it is not destructive. Destruction is caused by the atombombs. All the same, man kind must make use of science with the discretion.

PRINTED BOOK

(clause 128 of p.o. Guide, part-1)

सविधे,

--	--	--	--	--	--

Dr. Demian Martins

संस्कृतम् संस्कृतम् संस्कृतम् संस्कृतम् संस्कृतम् संस्कृतम्

CONVENER

SAMSKRIT THROUGH CORRESPONDENCE

"AKSHARAM", 8TH CROSS, II PHASE
GIRINAGARA, BANGALORE-560 085
PHONE : 6721052